

CORRIGENDA POROLISSENSIA (I). COHORS III LA POROLISSUM*

CORIOLAN HORAȚIU OPREANU**

choprean@yahoo.com

CORRIGENDA POROLISSENSIA (I). COHORS III AT POROLISSUM

ABSTRACT: *The author analyzes the most numerous tile stamps found in the Roman fort from the Pomet Hill at Porolissum, on the North-Western frontier of Dacia mentioning a cohors III (236 pieces). They were found together with the stamps of the 7th legion Gemina Felix and the 3rd legion Gallica in the main buildings researched as the headquarters building, the custom building, the main gates of the fort and the ballistarium building recently excavated, as well as in the Roman town. He rejects more hypotheses concerning the identification of the unit, as c(ohortes) tres (E. Tóth), c(ohors) III D(acorum) (N. Gudea), c(ohors) III Campestris (I. Piso).*

The chronology of the stamps is discussed in connection with the stamps of the 7th legion Gemina Felix which is recorded always at Porolissum without the name Pia received in AD 197 and without the epithet Antoniniana. It means that both stamps are before AD 197 and not from the 3rd century as N. Gudea believed. The author connect their use with the first stone phase of the fort and of its main interior buildings which was placed at the end of Hadrian's reign and during

Antoninus Pius time. One of the strongest evidence is the ballistarium building recently excavated which was built around AD 140–160 and was out of use sometimes in AD 180–190, where both stamps were recovered.

At the end the author is advancing his own hypothesis concerning the identity of the CH III. He brings into discussion a tile stamp with the inscription C II[I] found in a stone fort of 2.6 hectares size from Aquae Querquennae (Portoquintela, Ourense) in Spain. A the fort is situated in the territory of the 7th legion Gemina from Leon its garrison was considered to be c(ohors) III of the above mentioned legion. The fort was in nuse from the Flavians till the end of Hadrian's reign. Based on these data the author proposes the identification of the CH III (on some stamps C III) with the 3rd cohors of the 7th legion Gemina brought to Porolissum at the end of Hadrian's reign to built the fort and other defence works in the area. He thinks some tiles used by the cohors III were stamped with the name of the legion.

KEYWORDS: *Porolissum, tile stamps, cohors III, Aquae Querquennae, legio VII Gemina Felix*

Numărul unităților militare atestate în castrul de pe dealul Pomet de la *Porolissum* este extrem de mare și stabilirea succesiunii cronologice și a perioadei șederii lor în garnizoană foarte dificile. Nu mai puțin de 12 unități auxiliare și legiuni sunt menționate pe stampile tegulare descoperite în castru. Toate marchează participarea acestora la lucrări constructive sau reparații în diferite momente din istoria castrului. Dintre acestea, majoritatea zdrobitoare, 236 de exemplare descoperite în vechile săpături din castru¹, 11 piese în clădirea vămii² și un număr neprecizat din orașul roman³, în diferite variante, documentează o

---

* Acest studiu a fost realizat cu sprijinul unui grant oferit de Autoritatea Națională pentru Cercetare Științifică, CNCS-UEFISCDI prin proiectul PN-II-PT-PCCE-2011-3-0924.

** Institutul de Arheologie și Istoria Artei, Cluj Napoca.

¹ Gudea 1989, 525–534.

² Gudea 1996, 230–231.

³ Matei 2003, 205.

cohors III (Pl. I–II). Această constatare ar putea duce fie la concluzia unei prezențe de lungă durată în castru, fie, mai probabil, indică faptul că această unitate a fost prezentă la Porolissum în momentul când castrul a fost construit în piatră. Unitatea nu este însă cunoscută în inscripții pe piatră și nici în diplomele militare ale armatei Daciei. Toate aceste constatări și în special absența determinativului etnic au creat nedumerire în rândul specialiștilor și în mod firesc au generat propunerea unor ipoteze diverse care încercau identificarea și încadrarea în timp a acestei enigmatice unități militare. Cea mai sugestivă expresie a situației a fost sintetizată de N. Gudea, care încerca să sistematizeze informațiile despre unitate: „1. Aria de formare a unității nu se cunoaște. 2. Data formării nu se cunoaște. 3. Locuri de staționare înainte de a veni în Dacia nu se cunosc. 4. Ultima atestare înainte de venirea în Dacia nu se cunoaște. 5. Data sosirii în provincia Dacia nu se poate preciza... 6. Numele unității apare numai în stampilele pe țigle și cărămizi... 7. Mărimea unității și caracterul ei tactic nu se cunosc. 8. Atestări la locul de staționare sunt numai stampilele pe cărămizi și țigle... 11. Schimbări ale locului de staționare nu se cunosc. 12. Deplasări ale unității în afara provinciei Porolissensis nu se cunosc... 13. Compoziția etnică a unității nu se cunoaște”⁴. Așadar, în comparație cu alte unități atestate la *Porolissum*, *cohors III* este cea mai enigmatică, deși prezentă în aproape toate zonele unde s-a construit în castru și în jurul său.

Vom încerca să stabilim în continuare ce tip de unitate era *cohors III* și care este contextul și cronologia prezenței sale la *Porolissum*. Primul autor care a încercat explicarea înțelesului stampilei a fost E. Tóth. Acesta avansa lectura *C(o)h(ortes) II I* presupunând că sunt menționate trei cohorte auxiliare atestate la *Porolissum*, între care *cohors V Lingonum Antoniniana* și *cohors I Ulpia Brittonum Antoniniana*, fără a o numi și pe cea de-a treia, care ar fi participat împreună la lucrările de construcție din anul 213 p. Ch.⁵

N. Gudea respingea, pe bună dreptate, această ipoteză pe motivul inexistenței unei situații similare în Imperiul Roman. El a emis propria ipoteză după care trupa în cauză ar fi fost adusă din Siria și care ar fi ajuns la *Porolissum* împreună cu *legio III Gallica*, pe motivul că în Siria ar fi cunoscută o *cohors III Dacorum*; de asemenea Gudea făcea observația importantă că în una dintre variantele stampilei cifra III are deasupra o „hastă orizontală” (*sicilicus*, în limbaj științific) ceea ce asigură lectura *c(o)h(ors) III*⁶. Cum pe stampilele de la *Porolissum* litera „D” nu există, în 1989 N. Gudea adăuga un semn de întrebare după ipoteza sa, chiar dacă o *cohors III Dacorum* ar fi existat în Siria⁷. De fapt, N. Gudea și-a articulat ipoteza pe trei cărămizi cu o stampilă total diferită: *C·I·D*⁸ (Pl. V/1). Cele trei litere fiind despărțite de semne de separație sub forma unor bare scurte verticale (mult mai scurte ca și litera centrală), N. Gudea a decis să le citească III (=trei). Dar oare în acest caz nu era necesară „hastă orizontală” (= *sicilicus*) ca să putem fi siguri că este vorba despre cifra III? Mai mult, hasta centrală are capete lățite, fiind cu siguranță un „I” așa cum apare și în alte inscripții, iar cele scurte care îl flanchează sunt dreptunghiuri înguste simple, sigur semne de separație. Nu l-a interesat nici faptul că pe nici una dintre cele circa 250 de stampile cu *cohors III*, multe întregi, nu există nici un exemplu de acest fel și nici vreun „D” final, iar cifra romană trei este redată cu totul altfel. Dar șubrezenia eșafodajului ipotezei Gudea rezultă mai ales din faptul că nici una dintre cele trei stampile păstrate în colecțiile Muzeului Județean de Istorie și Artă Zalău **nu are locul de descoperire cunoscut!** (s.n.). Dacă ar proveni din castru, cum oare nu s-a mai descoperit nici una în săpături din 1972, până în 2013? Metoda de elaborare a ipotezei este inacceptabilă: invalidarea lecturii a 250 de stampile cu text extrem de clar descoperite în săpături în castru (unele chiar ale autorului) și împrejurimi, pe baza a trei stampile total diferite aduse în 1972 la Muzeul din Zalău de către un țăran din Jac (conform indicațiilor din registrul inventar), care trebuie să le fi găsit în vreo arătură din zonă, puțin probabil din castru. Așadar, din această ipoteză rămâne doar semnul de întrebare din paranteză. Stampila *C·I·D* este, în opinia noastră, mai

⁴ Gudea 1989, 168–169.

⁵ Tóth 1978, 51–53.

⁶ Gudea 1989, 168.

⁷ În inscripția de la Byllis (CIL III 600) este probabil o eroare a lapicidului, unitatea din armata Syriei era *cohors I Ulpia Dacorum* (cf. ILS III/1, 2724).

⁸ Gudea 1989, 534, pl. CXXI/4–6.

degrabă o stampilă civilă ce redă prescurtat un antroponim al vreunui proprietar de cărămidărie din *Dacia Porolissensis*⁹. Exemple numeroase există la *Ulpia Traiana*, cum ar fi stampilele civile *C·D·D*, *M·I·D*, *T·I·D*¹⁰, pentru a le aminti doar pe cele mai apropiate ca grafie. N. Gudea își menține părerile și în 1997¹¹, discuția degenerând într-o polemică aspră cu colegul său de generație I. Piso¹².

O altă ipoteză asupra subiectului a fost sumar exprimată în anul 2000 de către I. Piso. Discutând stampilele legiunii *III Gallica* de la *Porolissum* el subliniază că acestea au fost descoperite în castrul de pe dealul Pomēt împreună cu cele ale legiunii *VII Gemina Felix* și cu cele marcate *CH III*. Cu această ocazie, Piso scria într-o notă că ultima unitate ar putea fi un detașament al uneia dintre cele două legiuni¹³. Un an mai târziu însă, I. Piso își modifică radical opinia propunându-ne pentru stampila *CH III* întregirea *cohors III Campestris* (fără vreun semn de întrebare), unitate care ar fi reprezentat garnizoana castrului de pe Pomēt în secolul III p. Ch.¹⁴ Noua ipoteză este cel puțin egală cu cea a lui N. Gudea, utilizând aceeași „metodologie”, chiar mai avansată: inventează din nimic numele *Campestris* și-l adaugă stampilelor care nu-l conțin. I. Piso ar fi trebuit să știe că această unitate a lăsat stampile tegulare cu inscripția *COH III CAMP* la *Viminacium*¹⁵ (Pl. V/2) și la *Drobeta*¹⁶, precum și în toate inscripțiile pe piatră cunoscute în Dacia¹⁷. Sau știa? Parcă N. Gudea s-a străduit totuși mai mult.

După acest excurs istoriografic, înainte de a ne exprima propria ipoteză, este mai bine să trecem în revistă contextele arheologice din castrul de la *Porolissum* și restul informațiilor pozitive care pot elucida problema în discuție. În privința locului de descoperire, din informațiile existente rezultă că țiglele cu stampila *CH III* au fost găsite la *porta praetoria*, *porta principalis sinistra*, *porta decumana*, *principia*, adică peste tot unde s-a săpat și au fost găsite construcții de piatră¹⁸. Precizări mai amănunțite pot fi culese din săpăturile de la vamă, singurul complex de factură militară publicat monografic. Iată ce scrie N. Gudea despre unitatea care a construit fortificația de pământ a vămii și care a asigurat paza ei: „Unitatea militară care a staționat în acest punct... nu poate fi precizată. Neputând preciza unitatea militară nu putem deci stabili nici cine a ridicat construcția...”¹⁹. La pagina următoare însă alege cohorta *V Lingonum*, pe motivul că s-au găsit cele mai multe stampile ale acestei unități²⁰. În privința construcției cu zid de piatră din faza a doua, data ridicării ei este stabilită pe baze arheologice între sfârșitul domniei lui Hadrian și finalul celei a lui Antoninus Pius²¹. Trecând la analiza stampilelor tegulare, autorul afirmă că cele cu stampila *c(ohors) V L(ingonum)* au apărut mai ales în zona încăperilor de pe latura de est (birourile sclavilor), cât și în barăci, dar și în stratul de dărâmare de pe lângă zidul de incintă. Concluzia este fermă: „Prezența lor aici... sugerează prin chiar locul de descoperire o datare mai târzie”²². Stampilele *CH III* găsite doar în zona încăperilor de pe latura de est (birourile sclavilor) le datează indirect (pe baza părerii sale prezentate la începutul acestui studiu) la sfârșitul secolului II sau începutul secolului III p. Ch.²³ Fără suficiente argumente arheologice Gudea presupune în continuare că detașamentul care a păzit vama pe tot parcursul existenței ei și care a construit

⁹ I. Piso nu este de acord cu soluției lui N. Gudea, considerând ca și noi că avem de-a face cu stampila *C·I·D* pentru care însă nu are nici o soluție (Piso 2000, nota 36). C. C. Petolescu respinge și el lectura lui N. Gudea și propune *C(ohors) I D(acorum) (Gallorum)*, care este la fel de greu de acceptat (ILD, 742).

¹⁰ Piso 1996, nr. 24, 32, 33.

¹¹ Gudea 1997, 29.

¹² Gudea 2011.

¹³ Piso 2000, nota 36.

¹⁴ Piso 2001, 230.

¹⁵ Gudea 2001, 54, Nr. 6, Z 11.

¹⁶ Gudea 1977, 236, fig. 6/7.

¹⁷ Petolescu 2002, 92–95, nr. 28.

¹⁸ Gudea 1989, 169.

¹⁹ Gudea 1996, 41.

²⁰ Gudea 1996, 42.

²¹ Gudea 1996, 49.

²² Gudea 1996, 71.

²³ Gudea 1996, 71.

ambele faze era din *cohors V Lingonum* și țiglele cu stampile *CH III* marchează o reparație a birourilor sclavilor...” Probabil că a fost reparat acoperișul (învelitoarea) poate tocmai cu ocazia vizitei împăratului”²⁴. În opinia noastră, statistica stampilelor pe baza cărora autorul decide rolul covârșitor al cohortei *V Lingonum* în istoria vămii pe tot parcursul epocii romane este irelevantă, câtă vreme complexul nu a fost cercetat exhaustiv. Esențial rămâne faptul că momentul construcției de zid este epoca Hadrian-Antoninus Pius, când au fost așezate cele mai multe țigle pe încăperile vămii. Sigur că au mai fost reparații ulterioare ce nu pot fi sesizate nici arheologic, nici epigraphic. Cum însă dintre cele două unități doar *cohors V Lingonum* este menționată cu epitetul de *Antoniniana*²⁵ și *Philippiana*²⁶, ni se pare mai firesc ca această unitate să fie legată de istoria târzie, din secolul III a vămii (cum zicea și N. Gudea mai sus), iar *CH III*, mai degrabă de cea mai timpurie, din secolul II, poate chiar de perioada de construcție.

În cea mai importantă lucrare a sa, N. Gudea consideră că trupa *CH III* ar fi stat la *Porolissum* cândva între anii 200–250 p. Ch., precizând însă că, odată cu plecarea pe la 230 a detașamentului legiunii *III Gallica*, a plecat și această unitate auxiliară²⁷. Ultima sa intervenție cu privire la datarea prezenței acestei unități la *Porolissum* o plasează la începutul secolului III p. Ch.²⁸ N. Gudea susține că stampilele *CH III* au fost găsite în același context stratigrafic cu cele ale legiunii *III Gallica*, legiunii *VII Gemina Felix* și că ar fi participat și la construirea incintei de zid a castrului (213–214 p. Ch.), unitatea rămânând în *Porolissum* până în vremea lui Severus Alexander²⁹. Ceea ce este de remarcat de la început este absența totală într-o cantitate atât de mare de stampile *CH III* a vreunui exemplar care să aibă epitetul *Antoniniana* sau al altui împărat din secolul III. Același lucru este valabil și pentru stampilele legiunii *VII Gemina Felix* de la *Porolissum*. În castrul său de bază de la Leon există însă stampile cu epitetele imperiale din secolul III, *Antoniniana*, *Severiana Alexandriana*, *Maximiniana*, *Gordiana*, *Philippiana*, toate urmate de epitetele *P(ia) F(elix)*³⁰. Legiunea *VII Gemina* a primit epitetul *felix* sub Vespasian³¹ și pe cel de *pia* în 196–197³². Dacă alăturăm toate aceste date sigure, nu putem accepta datarea stampilelor legiunii a *VII Gemina* de la *Porolissum* decât înainte de anul 197 p. Ch. Pe considerentul absenței epitetului *pia* de pe stampilele de la *Porolissum*, I. Piso era de părere că vexilația legiunii a fost prezentă la *Porolissum* în vremea lui Commodus³³. Singura analogie perfectă din Hispania pentru prescurtarea *L VII G F* de pe stampilele de la *Porolissum* provine din amfiteatrul din *Italica*³⁴ (Pl. V/3), care a fost construit pe vremea lui Hadrian cel care acordase orașului statutul de *colonia Aelia Augusta Italica*³⁵. Cum este evident că legiunea *VII Gemina Felix* și *CH III* au participat la ridicarea fortificației de piatră, a principiei de piatră și a altor clădiri de piatră importante din castrul de la *Porolissum*, iar acest moment nu este în vremea lui Caracalla, nu rămâne decât să le legăm activitatea de prima fază de piatră a castrului de pe dealul Pomiet. O primă fază de piatră a castrului a fost susținută de E. Tóth, care o data în perioada Hadrian-Antoninus Pius, pe baza mai multor inscripții de construcție³⁶. Din 236 de stampile *CH III* cunoscute ca provenind din castru³⁷, 107 exemplare au fost descoperite în *principia*, fiind construcția cu cele mai numeroase descoperiri. De menționat că aici s-au găsit toate variantele stampilei, dovedind că la marcarea țiglelor s-au folosit mai multe *signacula*. Din cele 45 de stampile cu legiunea *VII Gemina Felix* cunoscute în castru în

²⁴ Gudea 1996, 72.

²⁵ Gudea 1989, 762–763, nr. 8; 12.

²⁶ Gudea 1989, 764, nr. 16.

²⁷ Gudea 1989, 178–179.

²⁸ Gudea 2002, 50.

²⁹ Gudea 1997, 46; Gudea 1999, 43–44; Gudea 2002, 48.

³⁰ Garcia Y Bellido 1968, 57–60.

³¹ Le Roux 1982, 152–153.

³² Le Roux 1982, 282–283.

³³ Piso 2000, 220.

³⁴ CIL II 1135; Garcia Y Bellido 1968, 56, nr. 23, fig. 52/23.

³⁵ Boatwright 2000, 125, 162–163.

³⁶ Tóth 1978, 9–11.

³⁷ Gudea 1989, 525–534.

aceiași an 1989, 28 de exemplare provin din *principia*, cu mențiunea că din restul multe nu au loc de descoperire, sau au dispărut³⁸. Subliniem, de asemenea, faptul că între o clădire ca *principia* și elementele sistemului de fortificație există deosebiri substanțiale ca tip de construcții. Construcția principiei de piatră a fost plasată de N. Gudea în perioada lui Hadrian³⁹. Recent, am săpat clădirea numită convențional B6, situată în *praetentura dextra*, identificată ca *ballistarium*, a cărei construcție am datat-o pe baza stratigrafiei și a materialului arheologic în perioada 140–160 p. Ch.⁴⁰. Aici au fost găsite țigle cu stampila *L VII G F* și *CH III* (Pl. IV). O serioasă semnificație pentru stabilirea momentului în care castrul a fost ridicat în piatră are și inscripția de construcție a amfiteatrului de piatră din anul 157 p. Ch.⁴¹ Contemporaneitatea dintre construirea principiei și a *ballistarium*-ului (clădirea B6) este dovedită și de un detaliu al tehnicii de construcție: colțurile clădirilor au fost lucrate din blocuri mari paralelipipedice de gresie. Aceeași tehnică pare să fi fost surprinsă și la amfiteatru la colțurile spre arenă ale porților⁴². Există, așadar suficiente date arheologice și epigrafice pentru a susține că ridicarea în piatră a castrului de la *Porolissum* de pe dealul Pomăt a avut loc între sfârșitul domniei lui Hadrian și pe parcursul celei a lui Antoninus Pius. Cum din majoritatea clădirilor datate în acest interval provin numeroase țigle cu stampilele *l(egio) VII G(emina) F(elix)* și *c(ohors) III* rezultă că acesta este intervalul cronologic în care aceste unități au participat la lucrările de construcție din castru. Dacă în cazul porților și a principiei au existat transformări și reparații în vremea lui Caracalla și mai târziu, clădirea B6 a fost scoasă din uz și locul nivelat cel mai târziu pe la 180/190⁴³, adică înainte de Caracalla.

Așa cum am arătat mai sus această cronologie este în perfectă armonie cu informațiile pe care le avem cu privire la cronologia epitetelor legiunii *VII Gemina*. Rămâne însă nelămurită identitatea acelei *c(ohors) III*. Cum am văzut, N. Gudea o lega de *legio III Gallica*, inventând însă o unitate auxiliară inexistentă în armata romană și al cărei nume nu poate fi în nici un caz astfel întregit pe stampilele în discuție, chiar dacă ea ar fi existat. Nimic nu se opunea nici în viziunea lui Gudea de a o asocia cu legiunea *VII Gemina Felix*, stampilele celor trei unități fiind de multe ori descoperite în aceleași contexte. Este momentul să ne exprimăm propria ipoteză asupra identității acestei *c(ohors) III*. Nu departe de sediul legiunii *VII Gemina* de la Leon în Hispania, a fost cercetat castrul de piatră de la *Aquae Querquennae* (Portoquintela, Ourense). Castrul a fost amplasat de-a lungul drumului dintre *Bracara Augusta* (Braga) și *Asturica Augusta* (Astorga), așa-numita *via nova*, pentru supravegherea circulației pe această rută importantă⁴⁴. Are suprafața de 2,6 hectare, iar analiza materialului arheologic a dus la concluzia utilizării sale între începutul dinastiei flaviene și domnia lui Hadrian⁴⁵. După ce în literatura spaniolă se propuseseră diverse ipoteze privind garnizoana castrului, deși nu există inscripții, recent descoperirea stampilei *C II[I]* (Pl. VI/2) a determinat pe cercetătorii care au investigat castrul să ajungă la concluzia că trupa necunoscută până de curând, era *cohors III*⁴⁶ a legiunii *VII Gemina* de la Leon, în teritoriul căreia era situat castrul de la *Aquae Querquennae*, considerată o *cohors quingenaria equitata*⁴⁷. Această idee a fost întărită de săparea principiei al cărei model a fost cel al legiunii *VII Gemina* din castrul de la Leon⁴⁸. Stampila de la *Aquae Querquennae* este în cartuș simplu dreptunghiular ca și cele de la *Porolissum*, iar grafia în formă de semilună a literei „C” este foarte asemănătoare cu cea de la *Porolissum* (Pl. VI/1).

În concluzie, considerăm plauzibilă ipoteza că în castrul de la *Porolissum* este atestată *cohors III* a legiunii *VII Gemina Felix*, adusă în *Dacia Porolissensis* din castrul de la *Aquae Querquennae* din Hispania

³⁸ Gudea 1989, 520–522.

³⁹ Landes-Gyemant/Gudea 1983, 169–170; 177–178; Gudea 1997, 24–25

⁴⁰ Opreanu/Lăzărescu/Ștefan 2013, în curs de apariție.

⁴¹ CIL III 836.

⁴² Bajusz 2011, 80–83.

⁴³ Opreanu/Lăzărescu/Ștefan 2013, în curs de apariție.

⁴⁴ Tóth/Rodríguez Colmenero 2009, 465.

⁴⁵ Tóth 2009, 351.

⁴⁶ Tóth 2009, 350, Lamina II.

⁴⁷ Ferrer Sierra 2007, 124.

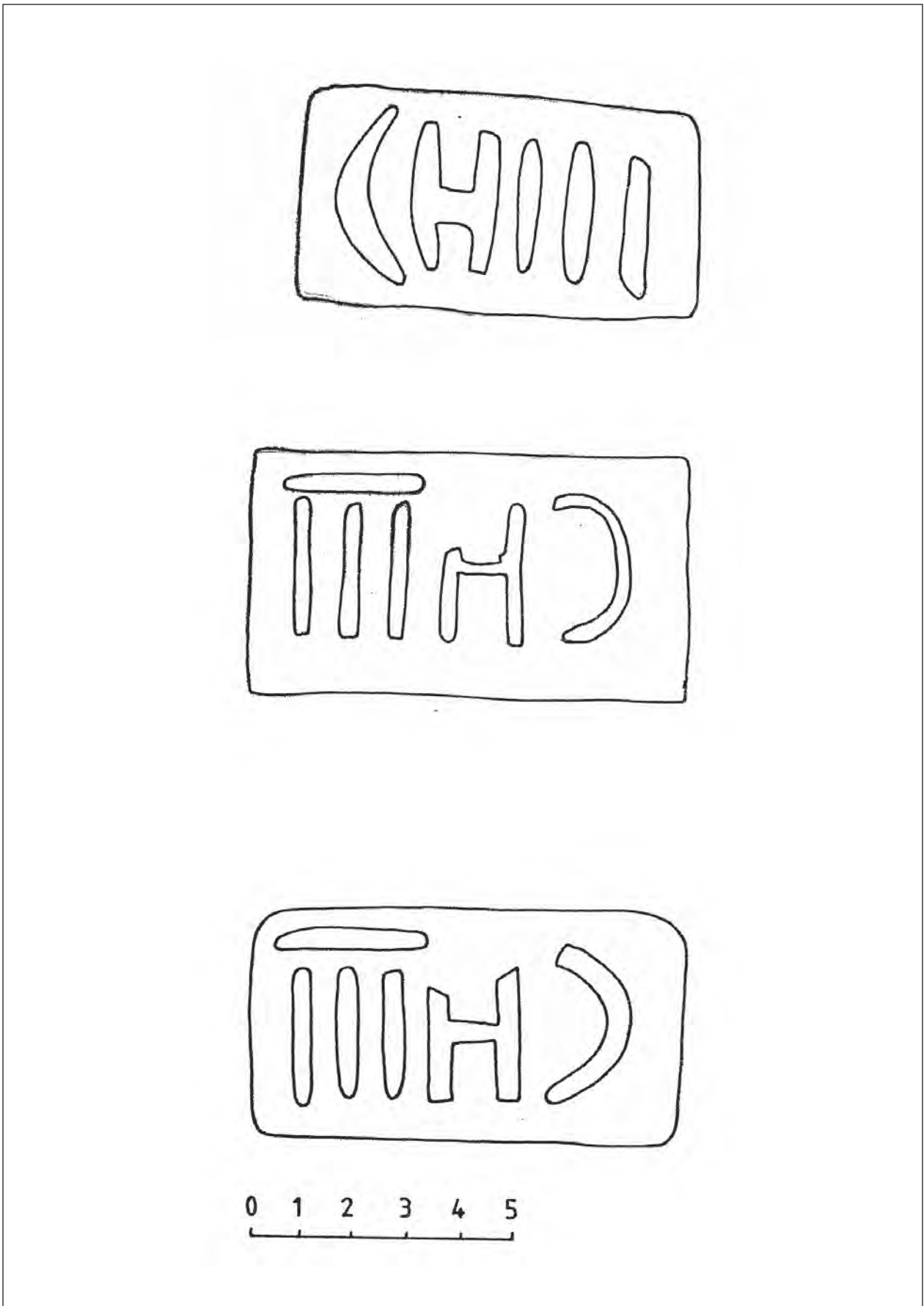
⁴⁸ Tóth/Rodríguez Colmenero 2009, 477, Fig. 6.

cândva spre sfârșitul domniei lui Hadrian, cu scopul evident de a participa la lucrările de construcție în piatră a castrului și probabil și a altor lucrări de apărare de pe *limes*-ul porolissens. Toate datele și cronologia concordă pentru această soluție. Țiglele necesare construcțiilor au fost marcate cu numărul cohorței legiunii, iar la un anumit număr era aplicată stampila cu numele legiunii. Așa s-ar explica atât raportul statistic favorabil cohorței cât și descoperirea stampilelor sale împreună cu cele ale legiunii a *VII Gemina Felix*. Nu trebuie pierdut din vedere nici faptul că este singurul tip de stampilă ce menționează o cohortă găsit doar la Porolissum, nu și în alte caestre din zonă.

BIBLIOGRAFIE

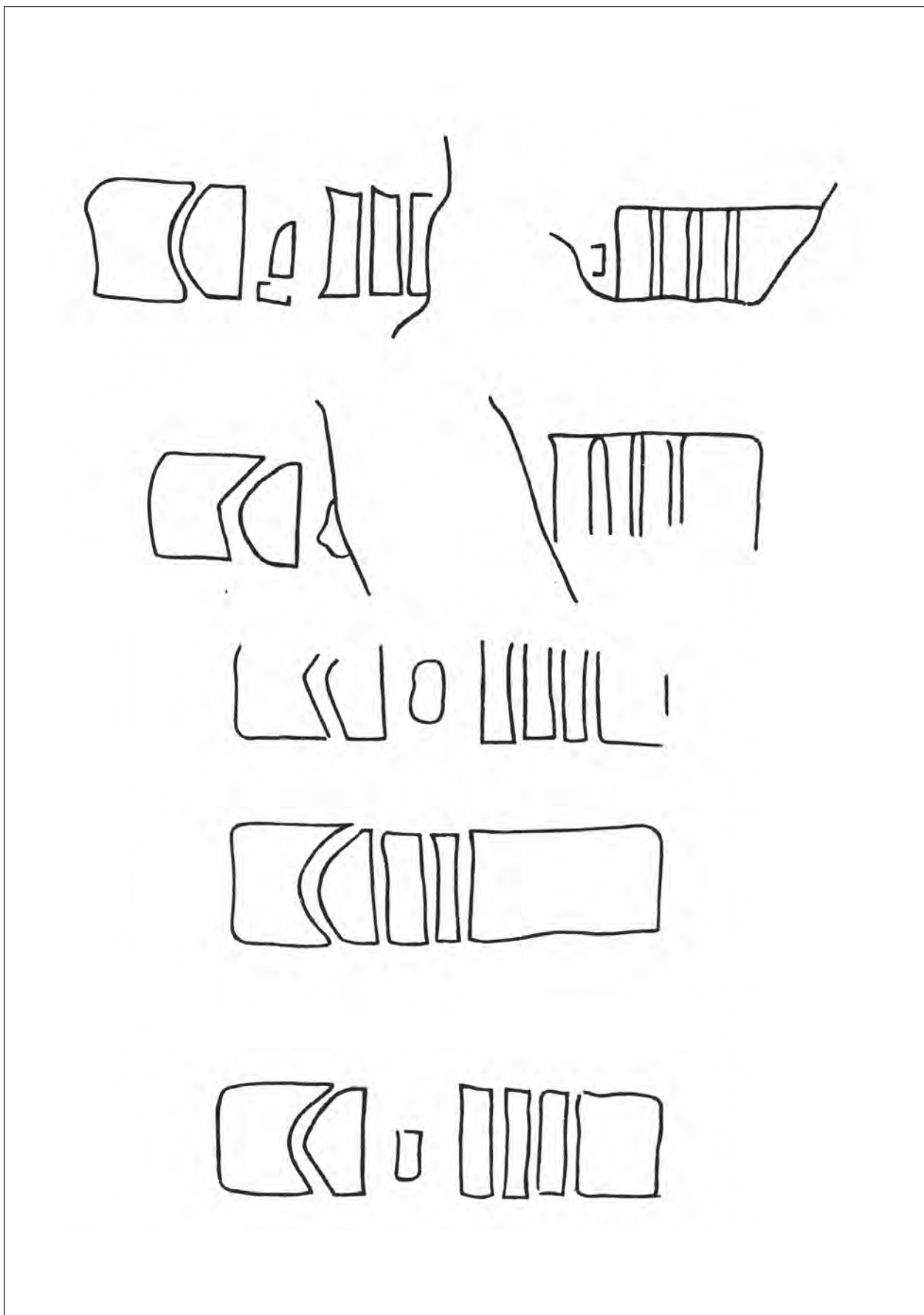
- Bajusz 2011
I. Bajusz, *Amfiteatrul de la Porolissum și amfiteatrele din provinciile romane de la Dunărea de Mijloc* (Cluj-Napoca 2011).
- Boatwright 2000
M. Boatwright, *Hadrian and the cities of the Roman Empire* (Princeton 2000).
- Ferrer Sierra 2007
S. Ferrer Sierra, *Estructuración urbanística do campamento militar de Aquis Querquennis* através dos restos exhumados. *Lethes. Cadernos Culturais do Limia* 8 (2006–2007), 114-125.
- Garcia Y Bellido 1968
A. Garcia Y Bellido, *Nueve studios sobre la legio VII Gemina y su campamento en Leon* (Leon 1968).
- Gudea 1977
N. Gudea, *Die Militärorganisation an der Nordgrenze der Provinz Moesia Superior während der Römerherrschaft in Dakien*. În: *Limes. Akten des XI. Internationalen Limeskongresses Székesfehérvár 1976* (Budapest 1977), 223-236.
- Gudea 1989
N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman I* (Zalău 1989)=ActaMP XIII
- Gudea 1996
N. Gudea, *Porolissum. Un complex arheologic daco-roman la marginea de nord a Imperiului Roman II. Vama romană. Monografie arheologică. Contribuții la cunoașterea sistemului vamal din provinciile dacice* (Cluj-Napoca 1996).
- Gudea 1997
N. Gudea, *Das Römergrenzkastell von Moigrad-Pomet. Porolissum 1. Castrul roman de pe vârful dealului Pomet-Moigrad. Porolissum I* (Zalău 1997).
- Gudea 2001
N. Gudea, *Die Nordgrenze der römischen Provinz Obermoesien. Materialien zu ihrer Geschichte* (86–275 n. Chr.). *JahrbuchRGZM* 48 (2001), 3-118.
- Gudea 2002
N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. 7. Îndreptări în legătură cu legiunea III Gallica*. *Revista Bistriței* XVI (2002), 47-54.
- Gudea 2011
N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei Porolissensis. 8. Alte îndreptări în legătură cu cohors III Dacorum*. *Apulum XLVIII* (2011), 327–329.
- Landes-Gyemant/Gudea 1983.
A. Landes-Gyemant, N. Gudea, *Propuneri pentru o reconstituire grafică a castrului roman de pe Pomet. I. Clădirea comandamentului*. *ActaMP VII* (1983), 159-184
- Le Roux 1982
P. Le Roux, *L'armée romaine et l'organisation des provinces iberiques d'Auguste a l'invasion de 409* (Paris 1982).
- Matei 2003
Al. V. Matei, *Moigrad-Porolissum*. În: *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2002* (București 2003), nr. 124 (sector forum).
- Opreanu/Lăzărescu/Ștefan 2013
C. H. Opreanu, V. A. Lăzărescu, D. Ștefan, *Noi cercetări la Porolissum*. *Analele Banatului XXI* (2013), în curs de apariție.
- Petolescu 2002
C. C. Petolescu, *Auxilia Daciae* (București 2002).
- Piso 1996

- I. Piso, Les estampilles téguiaires de Sarmizegetusa. *Ephemeris Napocensis* VI (1996), 153–200.
- Piso 2000
I. Piso, Les légions dans le province de Dacie. În: Y. Le Bohec (ed.), *Les légions de Rome sous le Haut-Empire* (Lyon 2000), 205-225.
- Piso 2001
I. Piso, *Studia porolissensia* I. Le temple dolichénien. *ActaMN* 38.1 (2001), 221–237.
- Tóth 1978
E. Tóth, *Porolissum. Das Castellum in Moigrad. Ausgrabungen von A. Radnóti, 1943* (Budapest 1978).
- Vega Avelaira/Ferrer Sierra 2009
T. Vega Avelaira, S. Ferrer Sierra, *El campamento romano de Aquae Querquennae* (Portoquintela, Ourense, España): objetos metálicos (excavaciones arqueológicas 2007–2008). *Sautuola* XV (2009), 349-362.
- Tóth/Rodríguez Colmenero 2009
T. Vega Avelaira, S. Ferrer Sierra, A. Rodríguez Colmenero, *Los principia del campamento romano de Aquae Querquennae* (Portoquintela, Ourense, España). *Excavaciones arqueológicas de los años 2003–2005. Gladius Anejos* 13 (2009). În: N. Hanel, A. Morillo Cerdán, E. Martín Hernández (Eds.), *Limes XX: estudios sobre la frontera romana (Roman Frontier Studies)* (Madrid 2009), 465–480 *Gladius Anejos* 13 (2009).

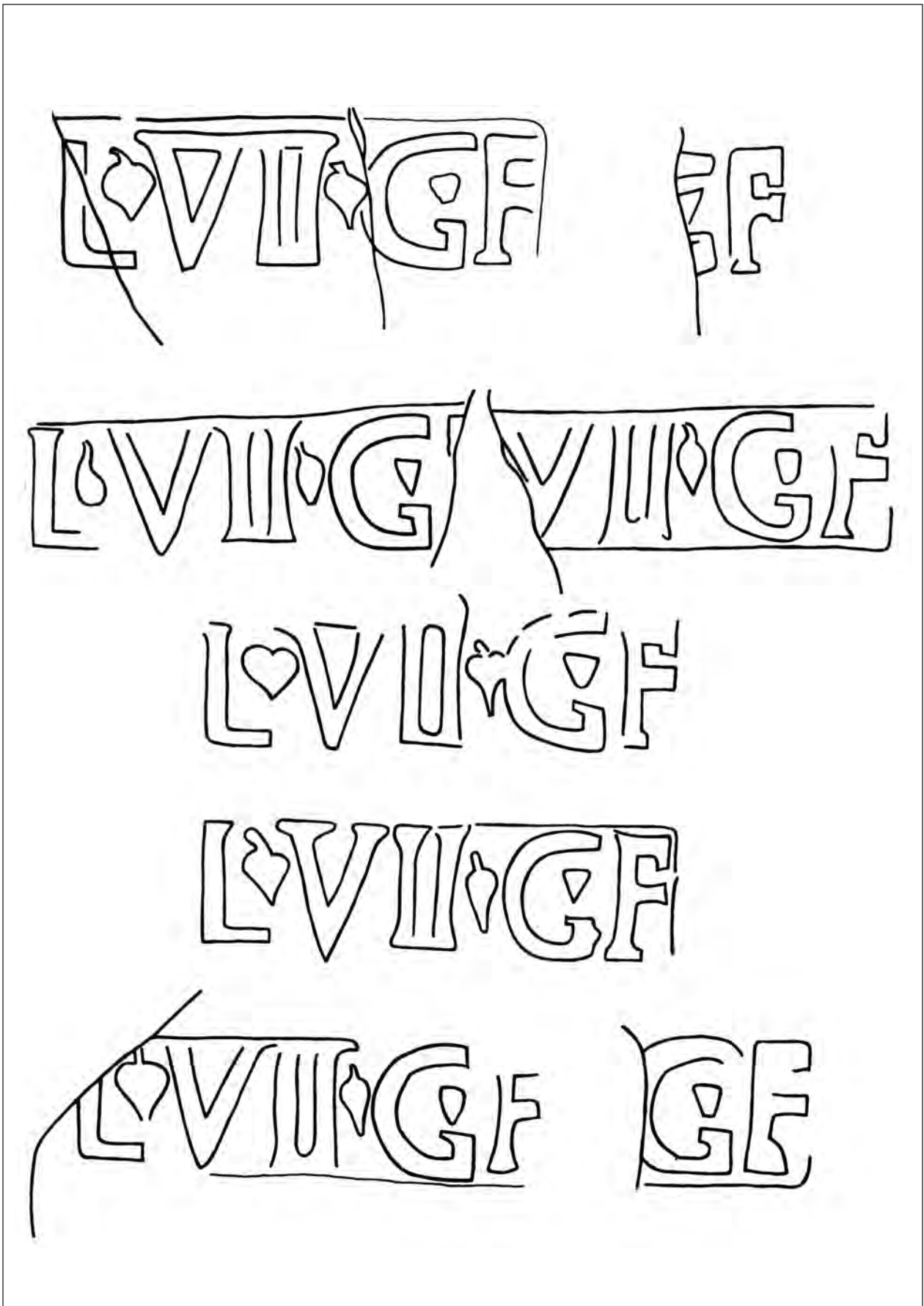

Pl. I. Tipuri de stampile CH III descoperite la Porolissum în castrul de pe Pomăt.

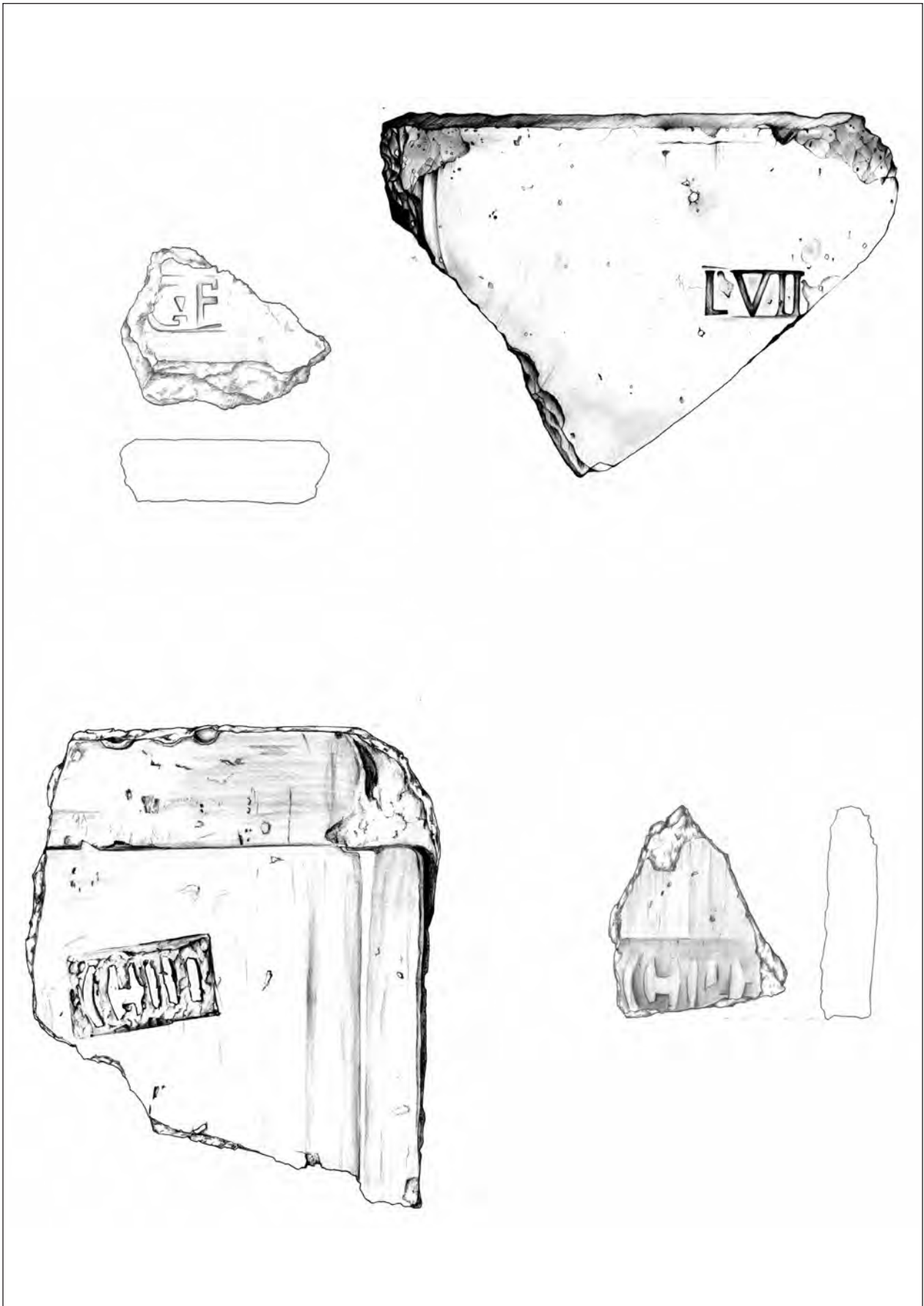

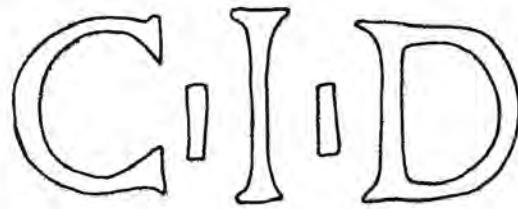
Pl. II. Tipuri de stampile C III descoperite la Porolissum în castrul de pe Pomăt

Pl. III. Stampile ale legiunii VII Gemina Felix descoperite la Porolissum în castrul de pe Pomăt.

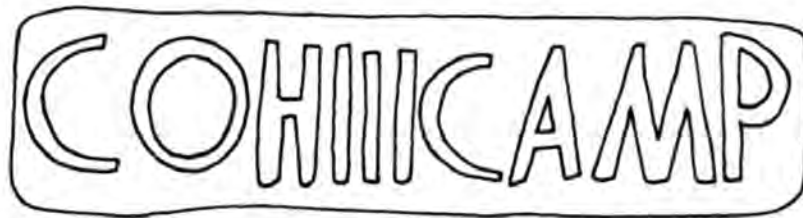

Pl. IV. Stampile ale legiunii VII Gemina Felix si ale CH III recent descoperite (2010–2012) în săpăturile din clădirea B6 din castrul Porolissum-Pomăt.

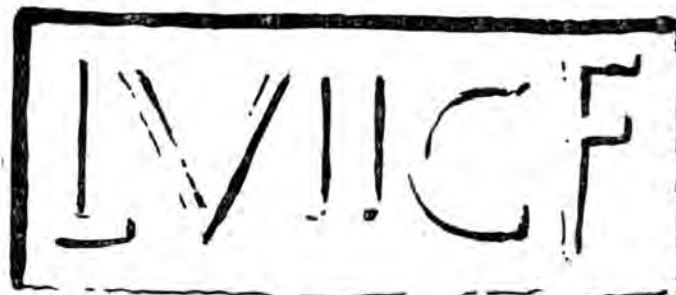
C I D

1

COH III CAMP

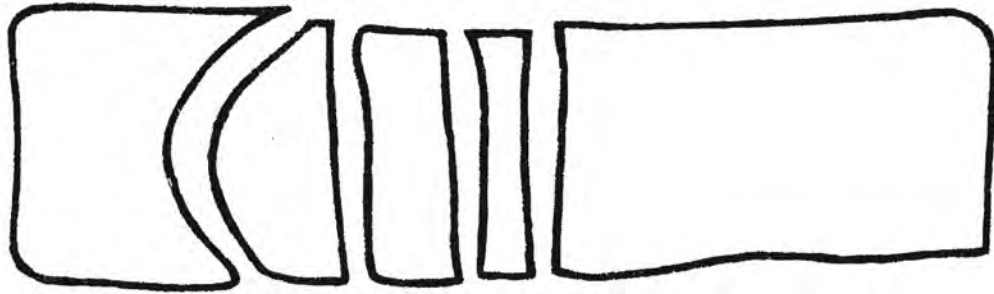
2

LVIIICF

3

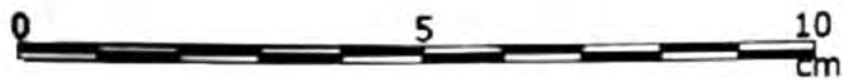
Pl. V. 1. Stampila CID (loc necunoscut de descoperire); 2. stampila COH III CAMP de la Viminacium;
3. stampila L(egio) VII G(emina) F(elix) din amfiteatrul roman din Italica (Spania).

1

2

Pl. VI. Stampile ale cohors III: 1. Porolissum; 2. Aquae Querquennae (Portoquintela, prov. Ourense-Spania).